

آموزه‌های اعتقادی آیات ادب
حضور در محضر پیامبر (صلی الله
علیه و آله) در آرای مفسران
فریقین

فاطمه نقوی¹

چکیده

در ساختار خلقت، انسان با بهره‌گیری از عقل و هدایت الهی، مسیر تحول و کمال خود را طی می‌کند. با این حال، وجود انحرافات در این مسیر، موجب شده است که خداوند برای هدایت بشر، قواعدی را وضع کند. یکی از مهم‌ترین اصول اعتقادی در این مسیر، توحید در حاکمیت الهی است که در آیات مختلفی از قرآن کریم مورد تأکید قرار گرفته است.

بررسی تفاسیر فریقین پیرامون آیات ادب حضور در محضر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نشان می‌دهد که این آیات علاوه بر ابعاد اخلاقی، دارای مضامین کلامی مهمی همچون توحید در حاکمیت و رابطه میان حیط اعمال و کفر هستند. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی، دیدگاه‌های مفسران شیعه و سنی را پیرامون این آیات بررسی کرده و نشان می‌دهد که رعایت ادب در محضر پیامبر، نه تنها از منظر اخلاقی بلکه از حیث اعتقادی نیز حائز اهمیت است.

کلمات کلیدی: آیات ادب حضور، پیامبر اکرم (ص)، توحید در حاکمیت، علم کلام.

با توجه به آیه: «واعتصموا بحبلِ اللهِ جميعاً ولا تفرقوا» (آل عمران، 103) تحقق وحدت و انسجام اجتماعی مسلمین از مهم‌ترین توصیه‌های قرآن است. به نظر می‌رسد عملی‌شدن این دستور قرآن با تقویت و برجسته نمودن نقاط اشتراک فرق اسلامی قابل‌تحقق باشد. توحید اصل مورد اتفاق همه فرقه‌های اسلامی است و جامعه اسلامی از این موضع گرفتار شکاف اجتماعی عمیقی نبوده است. برای تحقق اتفاق عملی نسبت به توحید در جامعه و ایجاد همبستگی نخست بایستی در وحدت اعتقادی تلاش نمود. مطالعه تطبیقی که به عنوان یکی از انواع تفسیر موضوعی در زمان حاضر مطرح است ابزاری مناسب در تحقق این هدف است. در پژوهش پیش رو به بررسی تطبیقی آیه 1 و 2 سوره حجرات پرداخته خواهد شد. سعی می‌شود نقاط اشتراک مفسرین فریقین در بحث توحید در تفسیر این دو آیه، مورد بررسی قرار گرفته تا وحدت نظر فریقین در مباحث اصولی دین مورد توجه قرار گرفته و زمینه برای تقویت وحدت بیش از پیش فراهم گردد.

کتاب تفسیری به صورت ضمنی و برخی کتب به صورت مستقل و نیز مقالات فراوانی از ابعاد مختلف به‌ویژه از منظر اخلاقی به بررسی این آیه‌ها پرداخته‌اند که مهم‌ترین آنها در کتاب «ادب توحیدی انبیا در قرآن» از آیت‌الله جوادی آملی است که نویسنده، به صورت جامع، کلیه آیات مربوط به ادب توحیدی انبیا را طرح و بررسی کرده. مؤلف، در این کتاب به نوع ادب پیامبران در برابر وحی خداوند و نبوت اشاره شده، اما بحثی در رابطه با نوع ادب پیروان انبیاء، بخصوص پیامبرگرمی اسلام (صلی الله علیه و آله) در آن مطرح نشده است.

همچنین آیت‌الله جوادی آملی در بخش چهارم کتاب «صهباي حج» در ضمن بحث زیارت به ادب حضور در مساجد و زیارت گاه‌ها اشاره کرده‌اند و با ذکر مصادیقی از آیات ادب حضور، لزوم رعایتشان حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) را در کنار مرقد شریفشان متذکر شده‌اند. اما بحث ادب حضور در محضر آن حضرت در این اثر نیز به صورت مستقل تبیین نشده است. آیات ادب حضور، حاوی تعالیم بسیاری است، اما نکته‌های کلامی، در آیه اول و دوم وجود دارند که شامل توحید در حاکمیت در آیه اول و دوم، و نسبت حبط و کفر در آیه دوم است. گفتار حاضر، به ابعاد مختلف این نکات پرداخته و سعی دارد زوایای آن را تبیین کند. برای فهم نکات اعتقادی این آیه‌ها، با روش توصیفی و تحلیلی، پرسش‌های ذیل را مطرح می‌کنیم:

1. موضوع اعتقادی در آیه 1 و 2 سوره حجرات چگونه مطرح شده است؟

2. مقصود از «حبط» که مؤمنین به واسطه آن مورد انذار واقع شده‌اند چیست؟
3. رابطه «ادب» و «باور توحیدی» چگونه رابطه‌ای است؟ این رابطه چه تاثیری در ایجاد انسجام اجتماعی دارد؟

برای پاسخ به سؤال‌های طرح شده آموزه‌های اعتقادی آیات ادب حضور، در تفاسیر کلامی و اجتماعی مورد استناد قرار خواهد گرفت. از میان تفاسیر موجود، تنها چند تفسیر به موضوع ادب حضور پرداخته‌اند که عبارت‌اند از: التبیان فی تفسیر القرآن، شیخ طوسی؛ التفسیر لکتاب الله المنیر، محمدکریم حویزی؛ جلاء الأذهان و جلاء الحزان، ابو المحاسن حسین بن حسن جرجانی؛ الجامع لأحكام القرآن، محمد بن احمد قرطبی؛ مفاتیح الغیب، ابو عبدالله محمد بن محمد فخر رازی؛ المنتخب من تفسیر التبیان، ابو عبدالله محمد بن احمد بن ادریس. با استناد به آثار معرفی شده دو مفهوم «توحید در حاکمیت و تشریع» و «حبط و تکفیر» را مورد تحلیل قرار می‌دهیم.

از آن جایی که دانش کلام عموماً عهده‌دار بیان اصول اعتقادی است عنوان این نوشتار را «نکات اعتقادی آیات ادب حضور» نام‌گذاری شده است.

1. توحید در حاکمیت در آیه اول و دوم

اولین اصل اعتقادی مقبول بین مسلمانان اقرار به وجود خالق یکتا برای جهان است. توحید و اعتقاد به یگانگی و غیرقابل‌مقایسه بودن خداوند در همه ابعاد، اساس و پایه هر دین حقیقی است. توحید به عنوان یک مسئله مهم در رأس مباحث اعتقادی مسلمین قرار دارد، و اختلافی از این حیث بین هیچ یک از طوایف اسلامی وجود ندارد و گروه‌های مختلف اشاعره، معتزله، ماتریدیه، شیعه و... توحید و یگانگی خداوند را قبول دارند.

خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»¹ (ای کسانی که ایمان آورده‌اید! (در هیچ کاری) بر (حکم) خدا و پیامبر او پیشی نگیرید و از خداوند پروا کنید که خداوند شنوا و دانا است). «که به نظر می‌رسد مصداق توحید در حاکمیت را در عبارات «لَا تَقْدِمُوا» و «بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ» و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا» بتوان دنبال کرد.

1 سوره حجرات، آیه 1.

تفاسیر توحید نشان از وحدت کلمه مسلمین در نفی هرگونه نقص و شریک از ذات باری تعالی دارد. البته، توحید دارای فروع و ابعاد گوناگونی است که چهار شاخه اصلی آن عبارتند از: توحید ذات، توحید صفات، توحید عبودیت و توحید افعال که هر یک به شاخه‌های دیگر تقسیم می‌شود.

1 - 1. دیدگاه شیعه

مضمون آیه مؤید توحید نظری در مرتبه تشریع و حاکمیت، و توحید عملی متناسب با آن است، زیرا در بررسی خطاب آیه، شاهد هستیم که مؤمنین مخاطب آیه قرار گرفته و به صراحت با کلمه (لَا تُقَدِّمُوا) از تخطی منع شده‌اند. با توجه به اینکه از نظر قرآن، هر اطاعت امری، عبادت است؛ اگر برای خدا باشد اطاعت خدا و در غیر این صورت، شرک خواهد بود. پس اطاعت محض از خدا جلوه‌ای از توحید عبادی است، و توحید عبادی، توحید عملی متناسب با توحید تشریعی است، و فرمان‌برداری از افرادی که خداوند امر به اطاعت از آنها نموده نیز لایه‌ای از توحید عبادی است، و اما باقی مراتب توحید اعم از توحید ذاتی و صفاتی از آن‌رو که توحید عملی متناسب آنها در سطح پذیرش زبانی، عقلی و باور قلبی هستند، و اساس پذیرش سایر مراتب توحید را در بردارند نمی‌تواند مورد نظر این بخش از آیه باشد.

1 - 2. دیدگاه اهل سنت

فخر رازی در تفسیر کبیر، بعد از بیان مواردی از شأن و منزلت حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) با تأکید بر نکات ادبی موجود در آیه عمومیت موارد نهی از تقدم بر حضرت را بیان می‌کند که هم ناظر به مرحله قول است و هم ناظر به فعل، هر چند ایشان اشاره صریحی به بحث حکم و تشریع ندارند لیکن با توجه دادن مخاطب به سیر بیان بحث که با خطاب «یا ایها الذین آمنوا» آغاز شده و به اعتبار «بین یدی» به انسان مدعی ایمان متذکر می‌شود که انسان به صورت کامل در محضر خدا حاضر است و خداوند همچنان که از گفتار و رفتارشان آگاه است، از وجدان قلب ایشان نیز آگاه است؛ لذا توصیه به تقوا کرده و با «إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ» این مهم را تذکر می‌دهد که رعایت شأن رسول و احترام به حضرت نشانه یاد خداوند است.¹

1. فخر رازی، محمد بن عمر، تفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ج 28، ص 93.

آرای مفسرین اهل سنت در مورد شأن نزول آیه نخست متفاوت است که در مجموع می‌توان آنها را در چهار مورد تقسیم کرد؛ 1. نهی از سر و صدای صحابه در محضر حضرت رسول صل الله علیه و آله، 2. نهی از روزه در قبل از ماه رمضان، 3. نهی از افکار ناصواب برخی از صحابه نسبت به رفتارشان، 4. نهی از سبقت گیری در قربانی عید غدیر.¹

با وجود نظرات مختلفی که در تأثیر سبب نزول و عدم تأثیر آن در فهم آیات مطرح شده است از یک سو و قابل اطمینان بودن یا نبودن روایات شأن نزول از سوی دیگر، آنچه که به طور قطع قابل پذیرش است این است که با عنایت به مقامات (شاهد) حضرت رسول و امتیازاتی (علم) که حضرت دارند، رعایت اصول مطرح شده در آیات ادب حضور محدوده به وقایع مطرح در حکایات سبب نزول نبوده و همه مؤمنین در هر مرتبه از پندار، گفتار و رفتار بایستی خود را حاضر در محضر حضرت بدانند و خود را مقید به رعایت آداب حضور نمایند. توحید در حاکمیت بر اساس آرای مفسرین، در دو دسته کلی قابل تقسیم است؛ یک دسته آرای که به روشنی به بحث توحید اشاره نموده‌اند، چه توحید ربوبی چه توحید حکمرانی و چه توحید در طاعت. دسته دوم از آرای نیز هر چند با لفظ اشاره مستقیم به توحید ننموده‌اند لیکن قالب گفتارشان ظهور در توحید در طاعت دارد. زیرا در همه آرای مطرح شده در برخی به صورت مورد خاص (منع از عبادت و امثال آن) و در برخی دیگر با قاطعیت از هر نوع پیشی گرفتن در رفتار و گفتار منع نموده است.

رابطه ادب، باور توحیدی و انسجام اجتماعی

بررسی نقش ادب در تقویت باورهای اعتقادی و ایجاد وحدت و حفظ انسجام اجتماعی با توجه به اضلاع سه‌گانه معارف قرآن کاملاً مشهود است. از الگوهای معمول در دسته‌بندی معارف قرآن، تقسیم معارف به سه بخش؛ عقاید، اخلاق و احکام است. با توجه به آثار مورد بررسی در خصوص سوره مبارکه حجرات این نتیجه حاصل شد که عمده توجه مفسرین و محققین در این سوره متمرکز بر معارف اخلاقی آن بوده، تا آنجا که این سوره به منشور اخلاقی کتاب خدا شهرت یافته است. اما بدون تردید عمل به قوانین و احکام دین و نیز توصیه‌های اخلاقی آن زمانی محقق می‌گردد که فرد ابتدا اصول اعتقادی را پذیرفته باشد، زیرا تا زمانی که باوری نسبت به اصول اعتقادی در فرد ایجاد نشود، انسان تعهدی در خود برای عمل به

1. المیدانی، عبد الرحمن حسن، الأخلاق الإسلامية وأسسها، دمشق، دارالقلم، ۱۳۹۹.

دستورات دین چه در حوزه احکام و چه در حوزه اخلاقیات که حکم فروعات دین را دارند، نخواهد داشت. از سوی دیگر رعایت توصیه‌های اخلاقی قرآن نقش بسزایی در تکامل زندگی توحیدی دارد. به همین خاطر لازم است در این قسمت از بحث نکات تفسیری که در آرای مفسرین بیان شده است را بر موضوعات کلامی متناسب با آنها تطبیق دهیم و سپس نقش هر یک از موارد به‌دست‌آمده را در رعایت آداب حضور در محضر حضرت بررسی شود.

موضوع ادب در محضر پیامبر (صلی الله علیه و آله) از دو بعد اعتقادی و اخلاقی دارای اهمیت ویژه‌ای است:

1. از بعد اعتقادی:

- آیات مربوط به ادب در برابر پیامبر (صلی الله علیه و آله) بر مقام والای نبوت و لزوم پیروی بی‌چون و چرا از ایشان تأکید دارند.
- این آیات جایگاه عصمت پیامبر را مورد تأکید قرار داده و نشان می‌دهند که سخن و رفتار ایشان از هرگونه خطا و اشتباه مصون است.
- از منظر کلامی، این آیات مبنای استدلال برای وجوب اطاعت مطلق از پیامبر و مشروعیت احکام صادره از جانب ایشان هستند.

2. از بعد اخلاقی و اجتماعی:

- رعایت ادب در برابر پیامبر (صلوات الله علیه و آله) به‌عنوان یک الگوی رفتاری، به احترام به رهبران دینی و مراجع الهی در جوامع اسلامی تعمیم داده می‌شود.
- این آموزه‌ها به تقویت وحدت و انسجام اجتماعی میان مسلمانان کمک کرده و از بروز هرج و مرج و بی‌نظمی در جامعه جلوگیری می‌کند.
- دستور پرهیز از پیشی‌گرفتن بر پیامبر و لزوم تبعیت از تصمیمات ایشان، مبنایی برای الگوی صحیح مدیریت اجتماعی و رهبری دینی در جوامع اسلامی محسوب می‌شود.

مطالعه تفاسیر شیعه و سنی درباره این آیات، نشان می‌دهد که در میان مفسران فریقین، اتفاق نظر گسترده‌ای درباره لزوم رعایت ادب در برابر پیامبر (صلی الله علیه و آله) وجود دارد. این امر نشان‌دهنده نقش بنیادین این آموزه‌ها در تحکیم مبانی دینی و اخلاقی مسلمانان و ارائه الگوهای رفتاری صحیح برای ارتباط با رهبران دینی است؛ بنابراین، تحلیل آموزه‌های اعتقادی این آیات می‌تواند به تعمیق شناخت نسبت به جایگاه پیامبر (صلی الله علیه و آله) و تقویت وحدت جامعه اسلامی و نقش ادب در ساختار جامعه اسلامی کمک کند.

مطلب قابل توجه دیگر این است که توصیه‌های اخلاقی قرآن بستری مناسب برای ایجاد و تقویت معارف اعتقادی است. و ادب به عنوان اصل اخلاقی مهم مورد تأکید در آیات 1 و 2 سوره حجرات نه تنها با اصل توحید در تعارض نمی‌باشد؛ بلکه توحید نظری را تعمیق بخشیده و کمک فراوانی به عینیت یافتن توحید عملی مؤمنین خواهد داشت. به نظر می‌رسد اگر اندیشمندان در جامعه ایمانی متوجه نقاط اشتراک فرق‌ها در اصول باشند دیگر نقاط افتراق در امور فرعی موجب گسست جامعه ایمانی نخواهد شد.

نتیجه‌گیری

بعد از بررسی تطبیقی آیات ادب حضور در محضر پیامبر (صلی الله علیه و آله) در تفاسیر کلامی و اجتماعی فریقین با هدف فهم معارف کلامی آیات و برجسته نمودن نقاط اشتراک فرق اسلامی در راستای تقویت وحدت و انسجام اجتماعی مسلمین نتایج حاصل شد به این قرار می باشد؛ معارف آیات ۱ و ۲ سوره حجرات تنها در بعد اخلاقی محدود نیست. بلکه حاوی معارف کلامی عمیقی نیز می باشد.

توحید در حاکمیت و اطاعت که ساحت اندیشه و عمل فرد موحد باید به آن آراسته باشد به صراحت در آیه اول با خطاب نهی مومنین از پیشی گرفتن بر خدا و رسول قابل برداشت است.

مفهوم حبط عمل نیز که در آیه دوم مطرح شده نشان می دهد که برخی گناهان می تواند موجب بی اثر شدن اعمال صالح شود. پس رعایت ادب در محضر حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) یک مسئله اخلاقی صرف نیست بلکه یک اصل اعتقادی است که به ایمان فرد به خدا و نظام حاکمیتی الهی مرتبط است.

توجه به این نقاط اشتراک در مباحث اصولی و بنیادی دین در قرآن که اصالت آن مورد اتفاق مسلمین است تاثیر قابل توجهی را در وحدت و انسجام اجتماعی مسلمین دارد. بدیهی است وحدت و انسجام اجتماعی مسلمین نقش تعیین کننده ای در قدرت یافتن جامعه اسلامی دارد و برکات فراوانی را در پی خواهد داشت.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن ابی الحدید، عبدالحمید، ترجمه شرح نهج البلاغه، مترجم: غلامرضا لایقی، چاپ دوم، قم: کتاب نیستان، 1393.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتاب العلمیه، 1419 ق.

الطائی، نجاح، تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، قم، دارالهدی لاحیاء التراث، 1396.

المیدانی، عبدالرحمن حسن، 1399، الأخلاق الإسلامیة وأسسها، دمشق، دارالقلم.

آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، ۱۶ ج، بیروت: دارالکتب العلمیه، 1416 ق.

جوادی آملی، عبدالله، ادب توحیدی انبیاء در قرآن، چاپ چهارم، قم: مرکز نشر اسراء، 1395.

ذهبی، شمس الدین محمد ابن احمد، سیر اعلام النبلاء، بیروت: مؤسسه الرساله، 1414 ق.

شهبازی، محمود، ذوالفقاری، زهرا، «بررسی موردی زیبایی شناسی صرفی اسم های معرفه و نکره در واژگان قرآن کریم»، پژوهش های معنایی متون ادبی، پاییز 1401، شماره 2، ص 13-26.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن.

فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، ۳۲ ج، بیروت: دار احیاء التراث العربی، 1420 ق.